

Megjelent: In: Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Szerk. Heltai János. A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei 3. Budapest: Argumentum, 2009. 171-184.

Csepregi Zoltán: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században

<171> 1 Búcsú a „kátékereszténységtől”

A fenti cím arra a vitára utal, amely 1984-ben zajlott angolszász közegekben, s melyet Péter Katalin az *Aranyas Biblia* háromszázadik jubileuma ürügyén tett gyümölcsözővé hazai folyóiratainkban: az volt a kérdés, hogy a nép kezébe adta-e a reformáció a Bibliát?¹ Péter Katalin provokatív téziseit azóta is többen támadták, s ezért csak hálások lehetünk neki, mert a vita az ünnepelt Tótfalusi Kis Miklós törekvéseit is érthetőbbé tette. Johannes Wallmann egy évtizeddel később ugyanezt a kérdést a másik oldalról közelítette meg: ha nem a reformáció, akkor ki adta a Bibliát a nép kezébe?² Eredeti, ám meggyőző, gazdagon illusztrált érvelésével Wallmann kifejti, hogy a „kátékereszténységnek” csak Philipp Jacob Spener fellépése vetett véget, és csak a pietista bibliaterjesztés megindulása óta (melynek csak kései állomása a Canstein-féle bibliatársulat!) beszélhetünk „bibliakereszténységről”.

Ha adaptálni akarnánk a kátékereszténység–bibliakereszténység szembeállítást a magyar művelődéstörténetre, akkor elsőre majd száz évnyi fáziseltolódást regisztrálhatnánk, hisz a hazai bibliaínségbe csak a 19. század hoz enyhülést. A vizsgált korszakban még akad pap és gyülekezet biblia nélkül (csupán az evangéliumi és epistolai lekcioikat tartalmazó füzetecskével felszerelve), s a Szentírás <172> ára is hiánycikkhez méltó: olykor 20 forint. Másfelől Wallmann „kátékereszténység” terminusa éppen találónak tűnhet a magyar pietisták korára, hiszen Ács Mihály énekes- és imakönyvei után a *Kis káté* érte meg ebben a körben a legtöbb kiadást. Mégis belesétálnánk Péter Katalin tévedésébe (aki Pesti Gábor és Károlyi Gáspár között visszalépést regisztrált), ha nem vennénk észre a „bibliakereszténység” nyilvánvaló jeleit a dunántúli pietizmusban.

Bárány György első gyülekezetében, Nagyvázsönyban mint újdonságot bevezette a Spener által is ajánlott napi bibliai olvasmányokat: „...nyájam üdvéért Isten segítségével teljes erőmből munkálkodom, nemcsak prédikációkkal és, ami tudomásom szerint soha nem volt szokásban, napi kétszeri bibliaolvasással...”³

Első sárszentlőrinci szolgálatát is Jézus nemzetség-táblázatával kezdte, majd negyedfél évre rá, elűzetése napján a Jelenések könyve utolsó fejezetével zárta le.⁴ Talán ezekből a napi bibliaórákból születtek Bárány György 1731-ben említett bibliamagyarázatai is,⁵ melyek további sorsa ismeretlen.

¹ PÉTER Katalin: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*. Századok 119 (1985) 1006–1028. In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8. Budapest, 1995. 31–55; Uő: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században (előadás)*. Theologiai Szemle 28 (1985) 335–338. Hozzászólások (Zsindely Endre, Barcza József, Szigeti Jenő, Fabiny Tibor, Márkus Mihály, Fekete Csaba): uo. 338–347. A vita öt évvel később a vizsolyi évfordulón újabb hullámot vert: BORSA Gedeon: *A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás a 16–17. században*. Theologiai Szemle 33 (1990) 160–162; CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk. BARCZA József. Budapest, 1990. 137–153; HELTAI János: *A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúráinkban*. Theologiai Szemle 33 (1990) 218–223. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia... i. m.*, 171–183; FABINY Tibor: *A biblia és a reformáció Magyarországon a XVI. században*. Theologiai Szemle 33 (1990) 223–225.

² Johannes WALLMANN: *Vom Katechismuschristentum zum Bibelchristentum. Zum Bibelverständnis im Pietismus*. In: *Die Zukunft des Schriftprinzips. Bibel im Gespräch*. Hg. Richard ZIEGERT. Bd. 2. Stuttgart, 1994. 30–56.

³ MP nr. 29.

⁴ MP nr. 85. Az első sárszentlőrinci anyakönyv (1722) címlapján olvasható: „N.B. első predikáció tartatott d. 8. Septemb. Kis Aszszony napján és kezdetett magyarázni az Új Testamentom folyvastis magyaráztatott három esztendő alatt. Végre 1725. [1726] d. 25. Martii az egész Új Testamentomis elvégeztetett az Ekklesiais turbáltatott. Harom esztendő alatt mások administrálták, mivégre 1729. Eszt. d. 21. Martii megint visszaszajöttem és az 1733. eszt. Isten kegyelméből töltöttem.” Vö. PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez*. I. Sopron, 1910. 354.

⁵ PAYR 1910. 357.

Bárány György minden új szolgálati helyén képes volt az alapoktól kezdve felépíteni Krisztus gyülekezetét. A sárszentlőrinci anyakönyv első oldalán olvasható, hogy 1722-ben Kisasszony napján (szeptember 8.) kezdte itt magyarázni Máté evangéliumát, s folyamatos napi bibliamagyarázatok során jutott el 1726-ban Gyümölcstől Boldogasszony napján (március 25) a Jelenések könyvének végéig (azaz végigprédikálta a teljes Újszövetséget), éppen amikor megkapta a vármegye parancsát a távozásra. Bárány annak jelét látta ebben, hogy Istentől kapott feladatát ezen a helyen elvégezte, s nyugodt szívvel indult Dörgicsére, ahol – Tolnából érkező visszahívások és sürgetések dacára – hűségesen kitartott, míg ki nem töltötte a hívei előtt vállalt három évet, és itt is végig nem magyarázta reggelről reggelre a teljes Újszövetséget.

Lehet, hogy nem volt Nagyvácszonyban vagy Sárszentlőrincen minden háznál Biblia, de volt közös bibliai felolvasás. Magyarországon nem adtak ki ugyan héber vagy görög nyelvű Bibliát, de a dunántúli lelkészekben attól megvolt még az igyekezet, hogy eredetiben is ismerjék a Szentírást.⁶ Ha nem hozhattak is haza külföldről könyvtárnyi szakirodalmat, hazahozták az igényt, hogy minél megbízhatóbb szöveg legyen fordításuk és exegézisük kiindulópontja. A Halléban tanult diákok munkásságában tetten érhető a bibliai filológia iránti fogékonyság és az <173> erőfeszítés, hogy minél szélesebb körben tegyék hozzáférhetővé a Biblia minél teljesebb szövegét. Ez a törekvés végigkíséri a dunántúli pietizmus félszázados történetét. Nem tartották többre a kátét, csak egyszerűbb és olcsóbb volt azt kinyomtatni. Ám ahogy a kátékkal sem voltak elégedettek, hanem újra meg újra bővítették, átdolgozták őket, úgy formálták, érlelték, tökéletesítették folyamatosan kiadásra szánt Bibliájukat.

2. A Torkos András-féle Újtestamentum

A magyar nyelvű Újszövetség négyszázados jubileumán Sólyom Jenő tömören összegezte a magyar bibliafordításokkal foglalkozó kutatás eredményeit és adósságait. Az elvégzendő feladatok közt a következőt is felsorolta. „Szükségesnek látszik megvizsgálni, hogy a vizsolyi szövegben a későbbi kiadásokban tett változtatásoknak nincsen-e két vonalú története. Vajjon a töredékben maradt bártfai, a lőcsei és a lipcsei kiadások nem helyezhetők-e külön vonalra? Ha igen, akkor ennek a vonalnak a felderítése nyilván az evangélikus kutatókörbe esik. És vajjon nem csupán a dunántúli pietisták bibliafordítási kudarca után és a felvilágosodás hatására egyesült-e ez a két vonal?”⁷

Egy századdal korábban – az első részleges magyar bibliakiadás háromszázadik évfordulóján – Jankovich Miklós úgy beszélt ugyanerről a problémáról, mint amit maga már megoldott: „...mert közelebb készített, és kinyomtatandó értekezésemmel be bizonyíthatom, hogy az Ágostai vallásbeliek számára is, az egész magyar Biblia különösen, és többször kinyomtatott.”⁸

Jankovichnak itt beharangozott dolgozata nem jelent meg, csupán *Közönséges magyar könyvtár* című kéziratából ismerjük kétségkívül eredeti, ám részleteiben kidolgozatlan gondolatát.⁹ Jankovich a következő négy megfigyelésre alapozza feltevését:

- egyes Bibliáknak a hollandiai és svájci kiadásoktól eltérő kvart formátuma;

- ugyanezen Bibliák megjelenési helyei: Nürnberg, Lipcse, melyek evangélikus városok voltak, hasonló okokból ide sorolja a XVIII. századi előszavakban emlegetett 1714-es lőcsei és a titokzatos, senkitől sem látott 1725-ös boroszlói Bibliát is;¹⁰

- <174> – a kvart kiadások hamis vagy hiányos impresszuma, hisz a nyomdahely ilyen eltítkolása e korban főleg az evangélikus kiadványokra volt jellemző;

- az 1751-es bázeli Bibliának Szatmárnémeti Pap István által írt előljáró beszéde¹¹ feltűnően tájékozatlan ezekkel a kiadásokkal kapcsolatban.

⁶ Bárány még peregrinációja előtt, Johann Christian Bütnertől tanult görögül: PAYR 1910. 360. 11. strófa és 367. 2. j.

⁷ SÓLYOM Jenő: *A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához*. Protestáns Szemle 50 (1941) 257–262, 261; SÓLYOM Jenő: *Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai*. Budapest, 2004. 126–132, 130–131.

⁸ W[ADASI] J[ANKOVICH] M[iklós]: *Biblia' tudniillik A' Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái*. H. n., 1833. 42.

⁹ JANKOVICH Miklós: *Közönséges magyar könyvtár (1533–1830)*. 1–6. MTAK Kézirattár: Bibliogr. 2° 32. Fol. 173v–174r. A kéziratra Ecsedy Judit hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton mondok köszönetet.

¹⁰ FEKETE Csaba: *Kiegészítések és kérdések a Vizsolyi Biblia törzskönyvéhez*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest, 1990. 202–227.

A fenti érvek alapján Jankovich feltételezi, hogy ezek a Bibliák szövegükben is különböztek a bevett református kiadásoktól, bár ő maga csak abba a feltűnő eltérésbe botlott, hogy a kvart formátumúak szemben a hollandiai Bibliákkal olykor (bár nem mindig) az úgynevezett ószövetségi apokrifusokat is tartalmazták.

Jelenlegi ismereteink szerint a XVIII. századi kvart Bibliák is a Tótfalusi-féle revízió szerint hozzák Károlyi szövegét, tendenciózus változtatások nélkül, s a nyomdahelyeken kívül csak annyi közül van evangélikus egyházi körökhöz és törekvésekhez, hogy az 1714-es lipcsei kiadás valószínűleg Bél Mátyás kezdeményezésére és közreműködésével, feltehetőleg evangélikus gyülekezeti igények kielégítésére jelent meg.¹²

Jankovich megfigyelései mégsem érdektelenek, csak éppen más magyarázathoz vezetnek. A XVIII. században a bibliakiadás már sokkal inkább könyvársi kezdeményezésből, folyamatos vásárlói kereslet kielégítésére történt, s megalapozott üzleti számításból jelentek meg a Károlyi-Bibliával együtt a Szenci Molnár Albert által kihagyott deuterokanonikus iratok is (az evangélikus olvasók kedvéért), valamint Molnár Albert zsoltárai is (a református vásárló számára), többnyire külön címlappal, ívjelzéssel, lapszámozással, de azonos méretben, melyekből ki-ki a neki tetszőt köttette új Bibliájához. Ezt a gazdag kínálatot viszont kvart formátumban kényelmesebben lehetett biztosítani. Az életképesnek bizonyult ötlet első alkalmazója, talán kiagyalója a nürnbergi Martin Endter volt 1704-ben.¹³

A magyar lutheránus Biblia kérdése a XVIII. századiakat is foglalkoztatta. A Weimarban megjelenő *Acta Historico-Ecclesiastica* című lap a következő mondatokkal ismertette az 1751-es bázeli magyar Bibliát: „Ezt a fordítást a magyarországi <175> református gyülekezetek használják. Az evangélikus gyülekezeteknek más fordításuk van, de bizonyos okokból erről itt nem mondhatunk semmit.”¹⁴

Érdekes volna tudni, miért hallgatott erről, meg hogy vajon Torkos András wittenbergi Újtestamentumára gondolt-e a szerkesztő, ám ezekre a kérdésekre nem tudok válaszolni. Feltűnő viszont, hogy a weimari újságcikk természetesnek tartja egy külön evangélikus bibliafordítás létezését. Természetesnek tartották volna azt Magyarországon is, hisz Johann Samuel Klein a magyar evangélikusság szégyenének nevezi, hogy ilyen teljes Biblia nem létezik.¹⁵

Torkos József úgy igyekezett lemosni ezt a gyalázatot, hogy megtette a „csepregi Újszövetséget” az első magyar Bibliának, zavarba hozva ezzel a későbbi bibliográfusokat. Érdemes őt itt hosszán idéznünk: az 1736. évi Újtestamentum előszavából nyilvánvaló lesz egyrészt szerzőjének apologetikus szándéka, másrészt a korabeli magyar evangélikusság igénye saját bibliafordításra: „Leg először a' Csepregi Lutherános Collegium Magyarra fordította az Uj Testamentomot; de ugyan azon Collegiumnak keserves esete, és a' Protestantesek sok siralmas Háborúsági s' üldöztetési miatt, annyira

¹¹ Szent Biblia, az-az istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész szent írás, magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által. És mostan, e kis formában leg-elő-ször, az elébbeni nyomtatásokban esett betűbéli hibáktól megtisztittatva, s a parallélus lokusoknak, avagy a sz. írásbéli helyeknek, melyek ez vagy amaz sz. írásbéli hely alá világosítás avagy magyarázatnak okáért fel-jegyeztetni szoktak, nagy szorgalmatossággal lett meg-vizsgáltatásokkal s meg-bővítetésekkkel, magok tulajdon költségekkal ki-nyomtatott, Sz. N. P. I. és T. F. ... által. 8°. Basel: Im-Hof, 1751. PETRIK I. 280. Fol.)(2r –)( )(3r.

¹² Biblia, az-az istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész szent írás, magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által. 4°. [H., é. és ny. n.] PETRIK I. 280. Vö. SÓLYOM Jenő: *Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. Lelkipásztor 31 (1956) 74–86; *Sólyom Jenő válogatott írásai, i. m.* 2004. 260–272; SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról*. In: *Gesta Typographorum*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 1993. 119–134. *Bél Mátyás levelezése*. Kiad. SZELESTEI N. László. Budapest, 1993. nr. 118 (1720. 8. 9.).

¹³ Szent Biblia. Az-az Istennek Ó és Új Testámentomában Foglaltatott egész Szent Írás. Magyar Nyelvre Fordítottatott Káspár Gáspár által. Es mostan hetedszer e' nagyob' formában vitéttetvén a' Francziai nótákra rendelt Soltár-Koenyvvvel együtt kibocsáttatott a' hatodszor nyomtatott példa szerint. Casselben, Ingébránd János költsége által [Nürnberg: Endter]. 1704. 4°. Ó Testamentom – Apocryphus könyvek – Uj Testamentom – Szent David Soltari (külön címlappal). RMK I. 1685–1686. ECSÉDY Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800*. Budapest, 1999. nr. D 2.

¹⁴ *Acta Historico-Ecclesiastica* XVI (1752) 353.

¹⁵ „Pudeat tamen etiam Ungaros Augustanae Confessionis invariatae addictos, qui nullam hucusque producere versionem Bibliorum integram Ungaricam possunt.” Brevis conspectus Historiae Ecclesiasticae in quo status religionis Christianae ante adventum Hunnorum in Ungariam, usque ad illa tempora solum, in quibus reformatio Lutheri coeperat, examinatur atque brevibus exponitur a Leonhardo Bartfai [J. S. Klein] ung. SSTC nec non MOSOLR. Halae 1771. 24.

el fogyasztattanak ezen Exemplariumok, hogy azoknak tsak nyomdoki is alig találtassanak. Az után a' Reformátusok részéről Károli Gáspár a' Sz. Írást nem a' Görög nyelvből, hanem Bézának verziójából magyarrá fordította; úgy a' Rómaiak részéről is Káldi névű Jésvita a' vulgáta Verzióból. A' Lutheránosság részéről is ujjobban erőködtenek némellyek; és hiven dolgoztanak a' Sz. Bibliának fordításában, de vagy az időnek mostohasága, vagy a' Patronusoknak idegenségek miatt e' Sz. dolgot effectusba nem vehették. Azért a' szegény Magyar Evangyélika Eklésiák, ha Magyar nyelven akarták a' Sz. Írást olvasni, amazokhoz kellett folyamodnia, és a' mint az Izraeliták az Egyiptombéliektől arany és ezüst partékat szedegettenek öszve, így minékünk is azoknak fordításokból kellett a' Diktumokat öszve szedegetnünk, mellyekkel az idvességes tudománynak igazságát bizonyíthattuk. Hanem tisztelendő és igen érdemes Bel Mátyás URam, a' Psoni A. C. szerint való Sz. Eklésiának hivséges Lelki Pásztor, látván a' Magyar Evangélikusok között e' nagy lelki fogyatkozást, Károli fordítását a' Görög Textus szerint, és a' hitnek regulája szerint emendálván, Krisztus URunk születése után 1717. esztendőben Lipsiában ki nyomtattatta. Ezen érdemes Férfiúnak nyomdokát követvén Tisztelendő Atyám URam, Egyházi tisztinek sok munkái között, magát az Istennek együtt munkálkodó kegyelmében bizván, arra resolválta, hogy a' Görög textusnak kútfejéből úgy fordítaná Magyar nyelvre az Uj Testamentomot, hogy punctumról punctumra minden versetské a' Szent Léleknek értelmével meg egyezzenek.”¹⁶

<176> Torkos József az újszigeti Sylvester-fordítást viszi el Csepregre, ami inkább anakronizmus, mint földrajzi tévedés, hisz a sárvári iskolának valóban utódja volt a csepregi. Ez a beállítás Bél Mátyásra megy vissza, aki a sárvári Újszövetséget csonka példányból ismerte, ezért tárgyalta a *Notitiában* a Sopron vármegyei Csepregnél mint az első magyar Bibliát (ld. a kötetben Bartók István tanulmányát). Hogy az „újabb erőlködéseken” Torkos mit ért – ha komolyan vesszük –, sokkal fogasabb kérdés.

Torkos András valóban Bél Mátyás nyomdokában látott munkához, ám nem 1726-os magyar,¹⁷ hanem még 1709-es cseh Újszövetséget követve.¹⁸ Mind ez a kiadás, mind Torkos imakönyve, az *Engesztelő áldozat* egy időben készült Orbán István hallei nyomdájában.¹⁹ A cseh szövegen dolgozó magyarországi diákok és a Torkos-művet gondozó Vázsonyi Márton szoros kapcsolatban álltak egymással.²⁰

Torkos András eredetileg az árvaház nyomdájába szánta műveit, ám ezek mégis Orbán István nyomdászjelvényével látták meg a napvilágot. A thüringiai születésű Orbán (1681–1732)²¹ csak 1707-ben kapott Halléban nyomdaengedélyt,²² Torkos valószínűleg nem is tudott műhelyéről.

¹⁶ A mi Urunk Jézus Kristusnak új Testamentoma. Görög nyelvből... fordítatott... Torkos András által. Wittenberg: Scheffler, 1736. 8°. Petrik V. 63. Fol.)(2v–3r.

¹⁷ A mi Urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma. Magyar nyelvre fordítatott Cároly Gaspar által. [Leipzig: Martini?, 1727] 12°. Két eltérő szedéssel. PETRIK VII. 75. Ennek problémáit lényegében tisztázták: SÓLYOM 1956.; SZELESTEI N. 1993. Vö. BÉL 1993. nr. 312, 318, 341 (1727.1.22.; 3.7.; 10.16). A Szelestei által feltételezett 1726-os megjelenési évszámot az alább (44. j.) ismertetendő laubani Vorbericht egyértelműen megerősíti. A kiadó két teológiailag releváns változtatást hajtott végre a Tótfalusi-féle szövegen Rm 9,16 és I Pt 2,8-ban.

¹⁸ Knihopis nr. 17.120. Ld. Eduard WINTER: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*. Berlin, 1955. 83k; Hubert RÖSEL: *Die tschechischen Drucke der Hallenser Pietisten*. Würzburg, 1961. 6k.

¹⁹ Engesztelő Áldozat, az az, Öttrészből álló Szent Lélekkel tellyes áhétatos es buzgó Imádságok, mellyekkel a' jó keresztény ember az Atya Istennek Orczáját, az Ur Jézus nevében engeszteli: I. Regveli és Estvéli buzgó könyörgések által. II. Minden Sátoros és köz Innepekre rendeltetett Imádságok által. III. Az igaz kereszténységhez szükséges dolgokért Istenhez nyújtandó áhétozások által. IV. Poenitentia tartásnak és Gyonásnak idejére rendeltetett szivbéli áldozatok által. V. Betegségnek és a' bődög ki-mulásnak idején Istenhez botsáttandó fohászkodások által. Mellyeket az Isten nevének dicséretire Irt és szerzet Az Augustáná Confession Lévo Györi Ecclésiának Lelki Pásztor Torkos András... Nyomtattatott Swáidli Mihál Uram kölcsségével. Halle: ORBÁN, 1709. 12°. RMK I. 1759.

²⁰ CSEPREGI Zoltán: *Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban*. In: *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt*. 3. Hg. Erich DONNERT. Aufbruch zur Moderne. Köln, 1997. 613–618. MP nr. 4–6.

²¹ Orbán István kétségtől magyar származású volt, ám magyarul valószínűleg nem beszélt. Az, hogy első megrendelői között „Hungarus”-okat találunk, s hogy pont ő lett a magyar nyelvű könyvek első hallei kiadója, nem lehet véletlen.

²² ERICH NEUB: *Gebauer-Schwetschke. Geschichte eines deutschen Druck- und Verlags Hauses. 1733–1933*. Halle, 1933. 16–23.

Magyarországi diákok ugyan kapcsolatban álltak már 1708-ban vele,²³ mégsem egyedül ők lehettek azok, akik <177> Torkos kéziratait átadták neki. Orbán nyomtatta ki ugyanis 1709-ben azt a cseh Újszövetséget, melyen az ekkor már beszercebányai Bél Mátyás, a selmecbányai Samuel Pellionis, valamint a még Halléban tartózkodó Elias Mohl és Ján Kogler közösen dolgoztak. A munka szervezése és az anyagi háttér megteremtése Christoph Voigt (1678–1732) feladata lett, aki addig az árvaház nyomdájában működött. Ezen vállalkozás résztvevői (elsősorban Voigt) juthattak arra a gondolatra, hogy az Orbán-nyomda a legalkalmasabb a Torkos-művek kiadására. Így jelent meg az *Engesztelő áldozat* című imakönyv és a *Győri Katechismus* (Luther Kis kátéja) Schweidl Mihály győri polgár (Torkos sógora) költségén és Vázsonyi Márton gondozásában, aki az imakönyvhöz előszót is írt. Nem tudni, Torkos ezután mikor kezdett a bibliafordításhoz, 1710-ben viszont azt írja, hogy a hallei példán felbuzdulva újult erővel látott munkához: „Az Ön kegyességén felbuzdulva teljes erővel dolgozom az Isten segédelmével már elkezdett magyar bibliafordításon, s igencsak hálát adhatok az isteni áldásért, hogy minél tovább dolgozom rajta, annál nagyobb lelkesedéssel és sikerrel, a Szentlélek kegyelmétől segítve már Pál leveleihez fogok hozzálátni.”²⁴

Torkos itt persze a hallei német bibliákra is célozhatott, de valószínűbb, hogy éppen a cseh Újszövetség megjelenése töltötte el nagy reménnyel. Hisz ezt a kiadást is egy honfitársa (Bél Mátyás) kezdeményezte, s részben ez is Magyarország számára készült. Még a munka lényege is ugyanaz volt: egy meglévő, kálvinista háttérű szöveg teológiai szempontú korrekciója. Torkos nyilván azzal számolt, hogy az ő fordítása is Halléban láthatja meg a napvilágot. Bár August Hermann Francke 1712 januárjában kereken megírta Bélnek, hogy további segítségben egyelőre ne reménykedjék,²⁵ Torkost ugyanekkor – konkrét elkötelezés nélkül – mégis munkára sarkallta.

Bárány György Halléba írott leveléből arra következtethetünk, hogy Torkos András már végzett az Újszövetséggel, s most áll neki az Ó-nak: „[Torkos úr] esdekelve kéri az árvaház magyarázatos héber Bibliáját, mielőtt maga hozzálátna a magyar fordításhoz [...] el sem akarja kezdeni Torkos úr a munkát, míg ezt a Bibliát nem látja és használja...”²⁶

Hogy, hogy nem, Torkos Ószövetség-fordításáról nem hallunk többet, s abból az adatból, hogy fia, József 1743-ban készült lefordítani az Ószövetséget,²⁷ arra következtethetünk, hogy apja tervéből végül nem lett semmi. Az Újtestamentumra is évtizedekig kellett várni. Csak akkor jelent meg, amikor már amúgy is „elszaporodtak a magyar nyelvű Bibliák és Újtestamentumok”.²⁸ Torkos fordítói tevékenysége azonban annyira közismert volt, hogy még a bibliahiány ellenére <178> sem jutott volna eszébe senkinek bibliakiadásra vállalkozni. Még a brassói Szeli József is Torkos András Újszövetségére várt: „Régtől fogva ohajtjuk Tisztelendő Torkos András Uramnak, az Győri Anyaszentegyháznak érdemes L. Pásztorának énnékem esméretes érdemem felett való Patronusomnak Bibliáját, avagy tsak Uj Testamentomát; de talán tsak meg tsalatunk az időtől.”²⁹

A könyv terjedelme persze nem tette könnyűvé a kinyomtatást. A győri konvent 1733-ban 200, majd az első kísérlet kudarca után két évvel később újabb 150 forintot szavazott meg erre a célra,³⁰ ám

²³ RMK III. 4637 és 4638. Vö. SZENT-IVÁNYI Béla: *Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei*. ItK 64 (1960) 227–235.

²⁴ MP nr. 9, vö. nr. 10.

²⁵ BÉL 1993. nr. 9–10. Az a félreértés, hogy Bél cseh, Francke viszont magyar Bibliáról beszél, szempontunkból most elhanyagolható.

²⁶ MP nr. 15, vö. nr. 16.

²⁷ MP nr. 87.

²⁸ A *Panoplia catholica* (1733) előszava fogalmaz így: SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon* II. Magyar Könyvszemle 107 (1991) 343–351, 348; SZELESTEI 1993. 125.

²⁹ MP nr. 60. = MPEA 2 (1903) 168–170.

³⁰ A Győri Evangélikus Levéltárból (GyEL) idézi KOVÁCS Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai*. Lelkipásztor 74 (1999) 253–256, 254.: „1733. február 2-án a konvent a következő határozatot hozta: »Tisztelendő és tekintetes Torkos András kérésére a kétszáz forint kölcsön ügyében a nyomás alatt levő Újtestamentumra a konvent határozott az elhalt Hochstott alapítványa terhére: utasítja Scheffer urat a 200 forint kifizetésére úgy, hogy őkegyelme [Torkos] mint adós kötelezi magát levélben, hogy a kinyomandó könyvek árából tartozását kiegyenlíti.«...A konvent 1735. május 21-én Torkos András kérésére »pro secundanda impressione Hungarici Novi Testamenti«, tehát a magyar Újtestamentum szerencsés kinyomtatására a Torkos által kiállítandó kaucióra 150 forintot kifizet.” Vö. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: A

a mű végül csak Christian Nicolaus Möllenhoff és Hans W. von Diede báró bécsi gyűjtése segítségével láthatta meg a napvilágot.³¹

Torkos András feltehetőleg nem egyházpolitikai taktikázásból, hanem praktikus okokból választott wittenbergi nyomdát: József fia már 1733 óta ebben a városban tanult, s ő lehetett a szöveg korrektora. A győri Streibig nyomda kockázatvállalási készségét és a kőszegi Ludvig János műhelyének kapacitását bizonyára meghaladta ez a több mint 40 ívnyi kiadvány. Azt se felejtjük el, hogy Torkos András a *Győri kátéchismus* 1729-es újranyomásakor igencsak pórul járt: a példányokat elkobozták.³² Talán ő is inkább hajlott az Újtestamentum esetében a drágább külföldi megoldásra. Az Újszövetség bevallottan a laikus olvasókat tartotta szem előtt: „Es ezen munka, hogy annál használatosabb legyen az együgyűség között, a' Sz. írásnak némelly fontosabb verseinél meg állván, azoknak értelmeket, vagy igaz hitünknek meg erősítésére, vagy a' textusnak magyarázatjára, vagy keresztyényi tisztünknek fel serkentésére szépen fejtegette.”³³

Ebből a mondatból az is kiderül, hogy a kiadvány kettős teológiai célt követett: lutheránus revíziót és pietista építést. Ezek a szándékok arra predestinálták <179> volna a könyvet, hogy a Károlyi-fordítást kiszorítva a magyar evangélikusok Bibliája legyen, ez mégsem történt meg.

Bárány György nyomban a megjelenés után igen kritikusan nyilatkozott róla: „T. Torkos uram Testamentomat vettem a' községi compactortól [Ludvig Jánostól] Sexardon, és obiter által futván alkalmas hibákat registraltam, mellyeket ő kegyelme el kerülhetett volna, ha serio communicalta volna másokkalis...”³⁴

Ne gondoljuk, hogy csak a mellőzöttség miatt sértődött meg és kötözködött, a könyv valóban nem volt hibátlan. A hibák annyira bántották a két Torkost, hogy már itthon utólag kicserélt és beragasztott lapokkal próbáltak segíteni a dolgon.³⁵ Az 1733-ban elkészített nyomdai kézirat elvesztével második nekifutásra állítólag egy korábbi korrigálatlan fogalmazvány került a nyomdászhoz.³⁶ Sajnos nemcsak ebből az egy esetből tudjuk, hogy a nyomdakész kéziratok sokszor nem jutottak el rendeltetési helyükre.³⁷

3 Bárányék bibliafordítása

A Torkos-féle szöveg – Bárány szerint – nyelvileg sem keltett tetszést: „a mieink hánynak tőle, ellenségeink meg kacagnak rajta” – írta az ifjabb Gotthilf August Franckének 1747-ben.³⁸ A munkát újból kellett hát kezdeni. Ezúttal Bárány György, Bárány János és Sartoris János vettek részt a bibliafordításban. Ígéretet kaptak Gotthilf August Franckétől, hogy a cseh Biblia (1745) után sor kerülhet Halléban magyar Újtestamentum kiadására is,³⁹ ebből végül nem lett semmi, a nyomdába szánt kézirat viszont elkészült. Bárány György, úgy látszik, tanult Torkos esetéből, mert ezt megelőzőleg a kéziratot két éven át szabad betekintésre és véleményezésre körözte tudós kollégái közt,

---

Győr Szab. Kir. Városi Ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története keletkezésétől 1904. dec. 31-ig. Győr, 1905. 71.

³¹ MP 37–38.

³² „A mi vallásunkon levő könyveket, vagyis az alapfokú katekizmust először én adtam ki, és mint egyedül illetékes én árusítottam. Történt azonban, hogy a magyar nyelvű katekizmust a múlt évben újból minden változtatás nélkül kinyomattuk. Sajnos őminenciája, kardinális püspök úr és győri főispán, milyen okkal, nem tudom, méltatlankodott és megparancsolta, hogy az összes példányt haladéktalanul szolgáltatassam be prefektusának. Én nyomorult, tehetetlen és erőtlen merésztem-e ellene szegülni a hatalmasnak, engedelmeskedtem és körülbelül kétezer példányt őminenciája prefektusának beszállítottam.” Torkos folyamodványa: GyEL, idézi KOVÁCS 1999. 253. Vö. SZELESTEI 1991. 348, 351.

³³ Torkos József Elöl járó beszéde 1736-ból. Fol.)(3r.

³⁴ MP nr. 74.

³⁵ ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* Budapest, 1996. nr. 46. Báránynak valószínűleg változatlan példány került a kezébe (ECSEDY 1996. nr. 47), de az is lehet, hogy más természetű hibák szűrtak szemet neki. Vö. ECSEDY 1999. nr. D 11–12.

³⁶ A Laubáni Biblia előszavából és Ribini Jánostól (Memorabilia II. Pozsony 1789. 396. b) tudjuk, hogy 1733-ban elkallódott a Wittenbergbe küldött nyomdai kézirat. Ld. még KOVÁCS 1999. 254.

³⁷ Az 1750-es laubani kátéről hasonló történetet ír le Bárány János Ribini Jánosnak 1751. november 1-jén: MP nr. 93.

³⁸ MP nr. 89.

³⁹ MP nr. 96.

nehogy utólag marasztalják el.⁴⁰ Ugyancsak 1747-ből értesülünk arról, hogy Bárány már lefordította a Canstein-féle terjedelmes evangéliumharmónia⁴¹ első kötetét, s el is juttatta Sziléziába abban a reményben, hogy az ott gyűjtött adományokból a laubani nyomdában megjelenhet. Erről a műről nem tudunk többet.

Az Újtestamentum végül „Lauban: Schill, 1754” impresszummal csak <180> posztumusz, 1758-ban látta meg a napvilágot Heinrich Christoph Müller jaueri nyomdájában.⁴² A hosszú hányattatás történetét részletesen ismerjük a szöveg gondozójának, Kerman Józsefnek⁴³ egyidejű beszámolójából.⁴⁴ A munka valóban Laubanban kezdődött Nicolaus Schill officinájában, s kétharmada el is készült, ekkor azonban a hétéves háború kirobbanása félbeszakította. A maradék már a határon túl, a sziléziai Jauerben Müller betűivel került a prés alá.

A kiadvány jóval többet tartalmaz annál, amire az első, 1747-es híradásból következtethetünk. Bárányék az Újszövetség szövege mellé felvették Johann Reinhard Hedinger kiadásának (Stuttgart, 1704) építő magyarázatait, bő jegyzetekben kivonatolták Christoph Starcke *Synopsis bibliothecae exegeticae in Novum Testamentum* (1–3. Leipzig, 1733–1737) című kézikönyvét, történeti bevezetésekkel látták el az egyes könyveket, s még két metszett térképpel (a Szentföld, illetve Pál útjai) is ékesítették Bibliájukat.

A görögből készült fordításhoz nemcsak a régebbi latin, német és magyar verziókat (főleg Torkosét) hívták segítségül, hanem több helyen bizonyíthatóan a legfrissebb német szövegre, Gustav Georg Zeltner Bibliájának második kiadására (Altdorf, 1740) támaszkodtak. Ennek még előszavából is átvettek egy képet: „...a' későbbben nyílt szem többet lát, és a' magas ember vállán álló törpe a' legnagyobb embernél meszszebb ér.”⁴⁵

A kép nemcsak abban az értelemben találó, hogy revíziójuk során is elismerik fordító elődeik érdemeit, hanem így is interpretálhatjuk: munkájukban bár kevés az önálló gondolat, amit mástól merítettek, azt a legjobb helyről vették. A három falusi pap törpeként az akkor „legmagasabb ember”, a német pietizmus vállára állva nézett körül a bibliai filológiában.

A többek munkájaként megjelent magyarázatos Újszövetségben, a Laubáni <181> Bibliában jutott el a magyar pietista irodalom a csúcra, ezt tekinthetjük teológiai összegzésének, mintegy zárókövének. Olyan értelemben is, hogy ez a mű valóban lezárja a magyar pietisták irodalmi termését, hisz viszonylag kései megjelenésekor a jelentős szerzők már halottak, s aki még él (mint Fábri Gergely: 1707–1766, Miskei Ádám: 1695–1774), az hallgatni kényszerül.

Bárányék magyarázata János Jelenéseit a következőképpen értékeli: „Leg-hasznosb és épületesb könyv, mint minden egyéb írás. [...] Találjuk ebben Istennek ítéletit a' gonosz világ ellen, a' setétségnek Országá ellen, az Anya-szent-egyháznak üldözői ellen, a' hamis Próféták ellen. Melly ítéletek részbül el-multak; de nagyobb részből jövőndök. Látjuk az üldözéseket, mellyek alatt

⁴⁰ MP nr. 89. Bárány Jánostól tudjuk (uo. nr. 93), hogy Perlaki József, Fábri Gergely, Németh Sámuel, Miskei Ádám és Torkos József kapta meg a kéziratot.

⁴¹ Carl HILDEBRAND VON CANSTEIN: *Harmonie und Auslegung der heiligen vier Evangelisten... samt daraus gezogenen Lehren und erbaulichen Anmerkungen*. 1–2. Halle, 1718. 2°.

⁴² A mi Urunk Jesus Kristusnak új testamentoma most görög nyelvből ujonnan magyarrá fordított, és némelly világosabbértelemre s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal, és jegyzésekkel: azon kívül, minden könyv és levél eleibe tétetett hasznos út-mutatással, és közönséges elől-járó beszéddel kibotsáttott. 8°. „Lauban: Schill, 1754.” [Jauer: Müller, 1758.] Petrik I. 177. Ecsedy 1999. nr. D 36.

⁴³ Kerman Józsefről csak annyi biztosat tudni, amennyit a „Bekenner der Wahrheit” árul el magáról a Historischer Vorberichtben. Annak alapján, hogy „de Kapolts”-nak írja alá a nevét (MP nr. 92), feltételezhető, hogy 1692 körül itt született, ekkortól kezdve volt ugyanis Ján Kerman rövid ideig kapolcsi lelkész.

⁴⁴ Historischer Vorbericht von dem Zustande der evangelisch-lutherischen Kirchen in Ungarn. Denen respective Höchst- und Hohen auch günstigen Wohlthättern welche einen milden Beytrag zum Druck der neuen Ausgabe eines ungarischen Neuen Testaments, hoch geneigt und willigst zu thun geruheten, im Namen der sämtlichen evangelischen Kirchen in Ungarn, den verbindlichst schuldigen Dank einigermaßen öffentlich bezeugen zu können, nebst einer Anzeige was in dieser Edition geleistet worden, wohlmeinend aufgesetzt. „Lauban” [Jauer: Müller], 1758. 8°. BEK Ac 6453. Vö. CSEPREGI Zoltán: A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 376–382. Az utóbbi közleményben a laubani impresszumot még részben valósnak fogadtam el, s a Vorbericht szerzőjét csak feltételelesen azonosítottam Kermannel. Az azonosítást azóta több adat megerősítette: MP nr. 92, 93.

⁴⁵ Elöl-járó-Beszéd fol. b2r. Zeltner előszavában (1738). „Hat man also bisweilen weiter gesehen, so ist man stets eingedenk gewesen, man stehe einem großen Riesen auf den Achseln, und schaue sich da als ein kleiner Zwerg um.”

a' KRisztus Országa vólt és lészen."⁴⁶ – olvashatjuk a könyvhöz írt előszóban. Már ebből is sejthető, hogy a magyarázók jegyzeteikben aktuális értelmezést nyújtanak a Mennyei Jelenéseknek (azaz nem az elmúlt egyháztörténetre vonatkoztatják, mint azt Luther tette), de hogy eszkatológiájuk optimista,⁴⁷ az először Jel 10,7-ről, a hetedik trombitaszóról olvasva lesz nyilvánvaló: „Minthogy pedig a' hetedik trombita szó, minden magyarázok egyet értése szerint még hátra vagyon, előtte lészen pedig a' világ végének; tehát nyilván következik, hogy az Istennek még nagy munkái vagynak hátra az Anya-szent-egyház igazgatásában.”⁴⁸

Akiben még kétség maradt volna a kommentátorok teológiai irányultságát illetően, az a khiliazmus *locus classicus*ához, a 20. fejezethez érve meggyőződhet róla, hogy Spener leghívebb követőivel van dolga, akik a lap jó háromnegyedét kitevő lábjegyzetekben ismertetik az ezer évre vonatkozó lehetséges nézeteket, majd érvekkel alátámasztva tesznek hitet amellett, hogy Krisztus uralma még hátra van, lelki lesz, s a bálványimádás végét, valamint a zsidók megtérését fogja hozni.⁴⁹ A magyarázat itt magát 1757-re datálja, ezért szerzőjének inkább Bárány János akkori dunántúli szuperintendenst (1716–1758), mint az idős, 1757 nyarán 75 évesen elhunyt Bárány Györgyöt tekinthetjük (a harmadik munkatárs, Sartoris János ekkorra már nincs az élők sorában). Ha pedig így van, akkor a Spener-féle jobb idők reménye akár valamiféle félhivatalos tanításnak is minősülhetett a dunántúli egyházkerületben.

„Azonban esztendő elforgása alatt
Egymás után kevés idő múlt és haladt,
Dunán innét köztünk négy tsillag elalutt,
Ötödik is látod im előtted halott.”

<182> – hangzott el Bárány János halotti búcsúztatójában (1758).⁵⁰ A négy csillag közé értette a szerző Sartoris Jánost († 1756) és Bárány Györgyöt († 1757), az ötödik a fiú, János volt. Bárány Jánossal ki is hal az a magyar pietista írói kör, mely közvetlen kapcsolatban állt a két Franckéval (Torkost és Vázsonyit 1737-ben temették el). Jelennek meg ugyan a század második felében is még pietista kiadványok, ám ezeket már az utódok, Balog Ádám, Perlaki Gábor és Nagy István gondozzák. Könnyű dolgunk van, ha a Bárány-kör irodalmi örökségét kívánjuk számba venni, a leltárt már maga Bárány János elkészítette a Sartoris és apja felett mondott halotti búcsúztatókban. Sartoris János ravatalánál 1756-ban az ifjú Bárány bennfentesként a még ekkor meg nem jelent Újszövetségre is célzást tesz:

„Es melly kints áll készen és nap virradtát vár,
Mellynek egy óráig-is heverni nagy kár,
Oh hogy nap fényt lásson szívét ISTENhez bár
Föl-emelné minden ki élet' útján jár.”⁵¹

A késedelmesen megjelent Újtestamentum valóban nem tölthette már be neki szánt feladatát. Példányai valószínűleg már csak a hétéves háború után jutottak be Sziléziából Magyarországra, s a XVIII. század végére az a hallei szellemiség, amit képviselt, mind német, mind magyar földön meghaladtá vált. Feltűnően sok, jó állapotú példánya ismeretes, olvasás nyomait nem hordozzák, gazdag tartalma dacára utánnnyomása soha még ötletként sem merült föl. „Nagy könyv nagy baj” (*mega biblion mega kakon*), írta valaha az alexandriai Kallimachos, s figyelmeztetését a dunántúli evangélikusok is megszívlelték, jellemző módon a nagy „laubáni” művet hagyták a vitrinben

⁴⁶ „Lauban” [1758]. 1387.

⁴⁷ Vö. Heike KRAUTER-DIEROLF: *Die Eschatologie Philipp Jakob Speners. Der Streit mit der lutherischen Orthodoxie um die „Hoffnung besserer Zeiten”*. Beiträge zur Historischen Theologie 131. Tübingen 2005; Kevin R. BAXTER: *Speners Eschatology*. In: *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*. Hg. Udo STRÄTER. Bd. 1. Hallesche Forschungen, 17/1. Halle, Tübingen 2005, 145–154.

⁴⁸ „Lauban” [1758]. 1449.

⁴⁹ „Lauban” [1758]. 1506–1509. CSEPREGI Zoltán: *A magyarországi pietizmus jövőképe*. Lelkipásztor 79 (2004) 402–406; Uő: *Hoffnung besserer Zeiten in und für Ungarn*. In: *Die „Neue Kreatur” – Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum Zweiten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005*. Hg. Udo STRÄTER. Hallesche Forschungen 28. Halle, Tübingen 2009. 177–184.

⁵⁰ Szilvágyi István verse: OSzK Fol. Lat. 2077:339r–345v. 27. strófa.

⁵¹ BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világosság*. H. n., 1756, 30.

porosodni, s Torkos András sokat szidott, de karcsúbb, kézbelibb és teológiailag kevésbé elkötelezett fordítását adták ki újra Pozsonyban 1803-ban.

4 A Bárány György-féle Ószövetség

Bárány György, Bárány János és Sartoris János Újtestamentum-fordítása mellett a tudományos közvélemény két évszázada számon tartja a szerzőhármast – ki tudja, hol lappangó – kéziratossá fordítását. Még nem találtam olyan forrást, mely a kézirat közvetlen ismeretéről tanúskodna, ám annak létezéséről tudni vél Mossótyi Institóris Mihály,⁵² Wessprémi István,⁵³ Mindszenti Sámuel,⁵⁴ <183> Szombathi János,⁵⁵ Varga István,⁵⁶ Jankovich Miklós⁵⁷ és mindazok, akik bíztak a felsoroltak tájékozottságában.

Eddigi vizsgálataim szerint e jeles tudósok – azonkívül, hogy egymásra hivatkoztak – két független adatra támaszkodhattak.

Az egyik a laubani Újtestamentum-fordításról szóló Kerman-féle beszámoló, amely az Ótestamentum-kézirat elkészültéről is tudósít.⁵⁸ Ezt a híradást Mossótyi Institóris Mihály közvetítette a többiek számára.

A másik adat Jankovich Miklósnál tűnik föl, s inkább tekinthető spekulációnak, mint döntő érvnek: ez nem más, mint Bárány Pálnak, Bárány György unokájának és Bárány János fiának (1748–1806) az Ószövetséggel kapcsolatos munkássága.⁵⁹ Bárány Pál jelentette meg ugyanis a következő könyvecskét: *A Szent Írásnak a betű szerént fordítás által némely meg-homályosított helyeire való világoskodó lámpás*. H.n.y.n. 1787. Ebben főleg ószövetségi helyeket magyaráz, s azt is tudjuk, hogy tervezte a teljes Ótestamentum kiadását új fordításban.⁶⁰ Jankovich Miklós számára kézenfekvő volt a következtetés: a kiadásra szánt kézirat nem más, mint atyai örökség vagy annak átdolgozása. Mi indíthatta volna inkább Bárány Pált az Ótestamentummal való foglalkozásra, mint az, hogy befejezze, vagy sajtó alá rendezze az apja és nagyapja által elkezdett, s haláluk miatt félben vagy kéziratban maradt munkát! – vonja le a következtetést Jankovich Miklós (ebben a feltételezésben ráadásul egy apró félreolvasás is megerősítette).⁶¹

Jóllehet tetszetős ez a gondolatmenet, s a laubani *Vorbericht* forrásértéke is vitathatatlanak tűnik, ám további adatok megkérdőjelezik az Ótestamentum-fordítás létrehozásához fenti álláspontot. Meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozók egyike sem vette figyelembe a laubani Újtestamentum *Elöljáró-Beszédének* a következő mondatát: „De a kegyes olvasó ezt-is vegye jó néven; míg az Isten másokat támaszt, kiknek mind tudományjuk, mind idejük, mind kiváltképen jobb módjuk lesz efféle munkáknak, még az ó Testamentomnak is új fordításának véghez vitelére.”⁶²

Ebből a mondatból sok mindenre lehet következtetni, csak arra nem, hogy az Újtestamentum fordítói már az Ótestamentum fordításával is elkészültek, és hogy annak kézírata megjelenésre készen várakozik, vagyis az *Elöljáró-Beszéd* szerzője (a három fordító egyike) homlokegyenest ellentmond a pár évvel későbbi laubani *Vorbericht*nek.

⁵² *Szent Biblia, az-az istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész szent írás, magyar nyelvre fordítatott Károli Gáspár által*. A basileai editio szerént ezen új formában szórul szóra ki-bocsáttatott. 8°. Leipzig 1776. Löve Antal posonyi könyváros költségével. Petrik I. 280; V. 63. Elöljáró beszéd.

⁵³ *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* IV. Viennae 1787. 36.

⁵⁴ *Broughtonnak a' religióról való históriai lexicon*. I. Komárom 1792. 308.

⁵⁵ Ld. Tudósítását az 1794-es utrechti Biblia 8. lapján.

⁵⁶ VARGA István: *Az Új Testamentomi szent írásoknak Critica históriája és hermeneutikája*. Debrecen, 1816. 110.

⁵⁷ JANKOVICH 1833. 57.

⁵⁸ Historischer Vorbericht 34.: „liegen schon an seinem Orte in Bereitschaft nicht nur das ganze Alte Testament heiliger Schrift, sondern auch eine gute Haus-postille”.

⁵⁹ JANKOVICH 1833. 55–56.

⁶⁰ Magyar Hírmondó 1793. I. félév 818.

⁶¹ Varga István (1816. 110) következő mondatát: „megvi'sgálta ezen fordítást néhai Tiszt. Ertsei Dániel Túri volt Prédikátor és Nagy Kúnsági Esperes: mely censurája tsak Kézírásban vagyon” Jankovich (1833. 57) tévedésből Bárányéknak nem az Új-, hanem az Ótestamentumára vonatkoztatta.

⁶² Fol. b3v. Az Elöljáró-Beszéd feltételezésem szerint 1754 és 1756 között íródott.

<184> Ezt az ellentmondást különböző módokon próbálhatjuk meg feloldani, de mielőtt ehhez hozzákezdünk, kapcsoljunk be egy újabb forrást az ismeretlen Ótestamentum-fordítás utáni nyomozásba.

Payr Sándor idéz egy tudósítást arról, hogy Fábri Gergely szuperintendens az 1750. június 17-én tartott kispécsi egyházkerületi gyűlést követő nap Felpécen osztotta ki a feladatokat az Ószövetség leendő fordítói között; Bárány János és Sartoris János is szerepel a munkatársak felsorolásában.⁶³ Hogy a munka további fázisairól a feljegyzések nem emlékeznek meg, könnyen magyarázható. Fábrit 1752-ben elmozdítják hivatalából, s börtönbüntetést is szenved, a fordítók életrajzának ismeretében pedig nemigen feltételezhető, hogy elkészültek vállalt feladatukkal, amely nyugodt körülmények között is hosszú éveket vehetett volna igénybe.

Az Ótestamentumot tehát kétségkívül elkezdték fordítani, de a kézirat csak bajosan készülhetett el; s az *Elöl-járó-Beszéd* megszövegezéséig, amelynek fent idézett mondatát leginkább a munka félbeszakadására való utalásként tudom értelmezni, semmiképp nem születhetett jelentős eredmény. A Bárány-féle Ószövetség-fordításról ezért csak annyit állíthatunk: közvetlen, pozitív adatok hiányában nem kezelhetjük irodalomtörténeti tényként.

---

⁶³ PAYR Sándor: *Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán*. Budapest, 1894. 43–45. Megbízást kapnak továbbá Németh Sámuel (szuperintendens 1754–1756), Kis Zsigmond (1769-ben hunyt el) és Balog Ádám (szuperintendens 1758–1771) lelkészek is.